

◀B>ŠTA ZNAČI “RAD NA PROŠLOSTI”◀/B>

Teodor V. ADORNO

Sa nemačkog prevela Dobrila Begenišić

Pitanje šta znači rad na prošlosti treba objasniti. Ono polazi od formulacije koja je poslednjih godina postala veoma sumnjiv šlagvort. Rad na prošlosti u toj upotrebi ne znači da se prošlost za ozbiljno obrađuje, da se iz njenog začaranog kruga može izaći zahvaljujući izoštrenoј svesti. Naпротив, postoji želja da se podvuče crta, da se prošlost po mogućstvu izbriše iz sećanja. Stav da sve treba da se zaboravi i oprostí, koji bi mogao da dolikuje samo čoveku kom se desila nepravda, zagovaraju saučesnici ljudi koji su tu nepravdu i počinili. Jednom prilikom sam u jednom naučnom sporu napisao: u kući dželata ne govori se o konopcu, inače se javlja resantiman. Ali to što se tendencija nesvesnog, ili ne baš sasvim nesvesnog odbijanja krivice tako apsurdno povezuje sa zamišlju o radu na prošlosti, dovoljan je povod za razmišljanja o onome što i danas širi takvu jezu da čovek okleva da ga i nazove pravim imenom.

Ljudi žele da se oslobode prošlosti: opravdano, jer se u njenoј senci uopšte ne može živeti, i jer strahote nemaju kraja ako se krivica i nasilje svaki put iznova plaćaju krivicom i nasiljem; neopravdano, jer je prošlost od koje se želi pobeći još veoma živa. Nationalsocijalizam i dalje živi, a mi ni do danas ne znamo da li samo kao utvara onoga što je bilo tako monstruozno da ni od sopstvene smrti nije umrlo, ili možda uopšte nije ni umiralo, ne znamo da li spremnost na ono neizrecivo i dalje postoji u ljudima i u prilikama u kojima oni žive. Pitanjem neonacističkih organizacija ne bih se bavio.

Oživljavanje nacionalsocijalizma u demokratiji smatram potencijalno opasnijim od oživljavanja fašističkih tendencija protiv demokratije. Infiltracija je realnost; sumnjive figure doživljavaju svoj *come back* na pozicijama moći jer im to prilike dozvoljavaju.

Neosporno je da prošlost u Nemačkoј nije savladana, i to ne samo u krugovima takozvanih nepopravljivih, ako takvih ima. Stalno se ukazuje na takozvani kompleks krivice, a često sa asocijacijom da je taj kompleks stvoren tek konstruisanjem nekakve kolektivne nemačke krivice. Neosporno je da u odnosu prema prošlosti ima mnogo elemenata neuratičnog: odbrana tamo gde uopšte nema napada, snažni afekti tamo gde oni realno nisu opravdani, ali nedostatak afekta tamo gde je on potreban, a veoma često i jednostavno potiskivanje onoga što se znalo ili se delimično znalo. Na primer, u grupnom eksperimentu u Institutu za društvena istraživanja često smo mogli da zapazimo kako se prilikom sećanja na deportacije i masovna ubistva biraju blaži izrazi, eufemističke parafraze, ili kako dolazi do stanke u govoru, a opšte odomaćen, skoro dobroćudan izraz “Kristalna noć” za pogrom od novembra 1938. dokazuje ovu sklonost. Veoma je veliki broj onih koji o tadašnjim događajima navodno ništa nisu znali, iako su Jevreji svuda nestajali, iako je teško prihvatiti da su ljudi koji su doživeli ono što se događalo na Istoku stalno ćutali, jer im je to moralo biti nepodnošljiv teret; može se pretpostaviti da između poze da se ni o čemu ništa nije znalo, s jedne, i tupe i bojažljive ravnodušnosti s druge strane postoji proporcija. U svakom slučaju, decidirani neprijatelji nacionalsocijalizma su veoma rano u sve bili tačno upućeni.

Nama svima je poznata spremnost da se danas poriče ili umanjuje ono što se desilo – ma kako neshvatljivo bilo da se ljudi ne stide argumenta da je u gasnim komorama gasom umoreno najviše pet, a ne šest miliona Jevreja. Iracionalna je ta kode i veoma raširena kompenzacija krivice, kao da je Aušvic kompenzovan Drezdenom. U takvim kalkulacijama, u žurbi

da se ljudi, uzvraćanjem optužbi, i sami oslobode dužnosti samoosveščivanja, ima nečeg neljudskog, a borbena dejstva u ratu, čiji su model, uzgred rečeno, pre svega bili Koventri i Rotterdam, ne mogu se uporediti sa administrativnim ubijanjem miliona nevinih ljudi. Poriče se čak i ova nevinost, nešto najjednostavnije i najuverljivije. Dimenzije onog što je učinjeno koriste se upravo da bi se ono opravdalo: tako nešto, teši se kukavička svest, ne bi se dogodilo da žrtve nisu dale nekog povoda, a ovaj nejasan "neki povod" može da se proširuje po volji. Zaslepljenost se ne osvrće na stravičan nesklad između krajnje fiktivne krivice i krajnje realne kazne. Ponekad se pobednici proglašavaju začetnicima onoga što su pobedeni činili kad su sami bili na vrhu svoje moći, a za Hitlerova nedela navodno su odgovorni oni koji su tolerisali njegov dolazak na vlast – a ne oni koji su mu klicali. Bezumnost ovakvih tvrdnji ukazuje na nesavladan psihički problem, na ranu, iako pomisao na rane pre povezujemo sa žrtvama.

Uz sve to, ipak, u pominjanju kompleksa krivice postoji nešto neistinito. U psihijatriji, odakle je ovaj pojam i uzet, i čije asocijacije nosi, kaže se da je osećaj krivice bolestan, neprimeren realnosti, psihogen, kako bi to rekli analitičari. Zbog reči kompleks stvara se privid da krivica, koju mnogi odbijaju, abreaguju i iskrivljuju racionalizacijama najgluplje vrste, uopšte i nije krivica, nego da ona zapravo postoji samo u njima, u njihovom duševnom ustrojstvu: jezivo realna prošlost proglašava se pukom uobraziljom onih koji se njome osećaju pogođeni. A možda je krivica stvarno samo kompleks, možda je stvarno bolesno opterećivati se prošlošću, dok zdrav i realan čovek živi u sadašnjosti i posvećuje se praktičnim ciljevima? Time bi se izvukla pouka od onog "i baš ko da se nikad nije zbililo", što potiče od Getea, ali što, na odlučujućem mestu u *Faustu*, izgovara đavo, otkrivajući tako svoj unutrašnji princip, razaranje sećanja. Ubijenima treba oduzeti ono jedino što im naša nemoć još može pružiti – pamćenje. Međutim, tvrdoglavost onih koji ne žele ništa da čuju u skladu je sa jednom moćnom istorijskom tendencijom. Herman Hajmpel je više puta govorio o zakržljavanju svesti o istorijskom kontinuitetu u Nemačkoj, o simptomu onog društvenog slabljenja. Ja koje smo Horkhajmer i ja pokušali da objasnimo u *Dijalektici prosvetiteljstva*. Empirijski nalazi da mlada generacija više ne zna ko su bili Bizmark i car Vilhelm I potvrdili su sumnju o gubitku istorije.

Zaboravljanje nacionalsocijalizma pre treba shvatiti u kontekstu opšte društvene situacije nego u kontekstu psihopatologije. Psihološki mehanizmi negiranja bolnih i neprijatnih sećanja služe krajnje realnim ciljevima. Upravo oni koji negiraju takva sećanja i sami se izlete kada, u svojoj praktičnosti, ukazuju na to da previše konkretno i uporno sećanje na ono što se desilo može da škodi nemačkom ugledu u inostranstvu. Takva marljivost ne slaže se sa izrekom Riharda Vagnera (a on je ipak bio dovoljno velik nacionalista) da biti Nemačkinac znači raditi neku stvar zbog nje same – ako stvar sama nije *a priori* određena kao posao. Brisanje sećanja pre je rezultat odveć budne svesti nego njene slabosti prema nadmoći nesvesnih procesa. U zaboravljanju onoga što je tek prošlo ima i prizvuka strasne želje da se ono što svi znaju najpre samom sebi izbije iz glave kako bi se i drugima moglo izbiti iz glave.

Svakako, stečeni porivi i načini ponašanja nisu neposredno racionalni utoliko što iskrivljuju činjenice na koje se odnose. Međutim, oni jesu racionalni utoliko što se naslanjaju na društvene tendencije i što onaj ko tako reaguje zna da je u skladu sa duhom vremena. Takvo rea-

govanje neposredno koristi napretku. Ko se ne bavi nekorisnim mislima, ne pravi nikakve poteškoće. Preporučljivo je govoriti u skladu sa onim što Franc Bem naziva ne-javnim mnjenjem. Prilagođavajući se jednom raspoloženju koje se, doduše, zbog oficijelnih tabua drži u šahu, ali je tim virulentije, ljudi sebe istovremeno označavaju i kao delove zajednice i kao nezavisne ljude. Konačno, nemački pokret otpora ostao je bez baze u masama, pa nju nije mogao da stekne nekakvom čarolijom ni posle poraza. Ipak, može se pretpostaviti da je demokratija prodrla dublje nego posle Prvog svetskog rata: antifeudalni, veoma građanski nacionalsocijalizam je politizovanjem masa i protiv svoje volje u izvesnom smislu pripremio teren za demokratizaciju. Junkerski stalež, kao i radikalni radnički pokret su nestali; prvi put je stvoreno nešto kao homogeno građansko stanje. No, to što je u Nemačkoj demokratija došla prekasno, zapravo, to što se nije podudarila sa vrhuncem liberalizma u ekonomiji, i što su je uveli pobednici, ostavilo je posledice po odnos naroda prema njoj. To se veoma retko izražava neposredno, zato što se u demokratiji ponekad isuviše dobro živi, ali i zato što bi to bilo protivno interesnoj zajednici sa Zapadom, posebno sa Amerikom, zajednici koja je institucionalizovana u političkim savezima. Ali, neraspoloženje prema prevaspitavanju, *re-education*, govori dovoljno jasno. Može se reći da je sistem političke demokratije u Nemačkoj prihvaćen kao ono što se u Americi naziva *a working proposition*, kao nešto što funkcioniše, što je do sada donosilo prosperitet ili ga je podsticalo. No, demokratija nije do te mere pustila koren da bi je ljudi zaista prihvatili kako nešto svoje, da bi i sebe smatrali subjektima političkih procesa. Ona se smatra sistemom poput svakog drugog, kao da se u nekom katalogu moglo birati između komunizma, demokratije, fašizma, monarhije; ona se ne doživljava kao nešto što je istovetno sa samim narodom, kao izraz njegove zrelosti. Ona se procenjuje prema uspehu ili neuspehu, u kome učestvuju i pojedinačni interesi, a ne kao jedinstvo ličnog sa zajedničkim interesom; delegiranje volje naroda na parlament u modernim masovnim državama to ionako otežava u dovoljnoj meri. Često se u Nemačkoj, među Nemcima, mogu čuti čudne izjave da Nemci još nisu zreli za demokratiju. Od sopstvene nezrelosti pravi se ideologija, kao

kod nedoraslih osoba koje se, kada ih uhvate u nekakvom nasilnom delu, pravdaju time da pripadaju bandi tinejdžera. Grotesknost ovakve argumentacije ukazuje na jednu flagrantnu protivrečnost u svesti. Ljudi koji na tako ne-naivan način izražavaju svoju naivnost i političku nezrelost, osećaju se, sa jedne strane, već kao politički subjekti kojima je prepušteno da određuju svoju sudbinu i da slobodno uređuju društvo. S druge strane, međutim, oni se suočavaju sa strogim granicama koje prilike nameću takvoj slobodi. Pošto svojom sopstvenom mišlju ne mogu da prevaziđu ove granice, oni ograničenja koja se zapravo njima nameću pripisuju samima sebi, ili velikima, ili prosto drugima. Oni kao da se još jednom cepaju, sami od sebe, na subjekt i objekt. Ionaako danas vladajuća ideologija tvrdi da ljudi, što su više izloženi objektivnim konstelacijama prema kojima su nemoćni ili misle da su nemoćni, više subjektivizuju ovu nemoć. Frazom da sve zavisi od čoveka, oni na čoveka svaljuju sve ono što zapravo zavisi od prilika, zbog čega, opet, prilike ostaju netaknute. Jezikom filozofije moglo bi se reći da se u otuđenosti naroda od demokratije odslikava otuđenost društva od sebe samog.

Od svih objektivnih konstelacija možda je najuticajniji razvoj međunarodne politike. Ona kao da naknadno opravdava Hitlerov napad na Sovjetski Savez. Time što zapadni svet svoje jedinstvo definiše prevashodno potrebom da se odbrani od ruske pretnje ispada da su pobednici iz 1945. samo iz gluposti razrušili jedno pouzdano utvrđenje protiv boljševizma, da bi ga nekoliko godina kasnije ponovo gradili. Od onoga "Hitler je to uvek govorio", dolazi se brzo do ekstrapolacije da je on i po drugim pitanjima bio u pravu. Samo bi blagoglagoljive naivčine mogle da pređu preko istorijske fatalnosti da je ona koncepcija koja je nekada Čemberlene i njihove pristalice motivisala da tolerišu Hitlera kao pandura prema istoku u izvesnom smislu preživela Hitlerovu propast. Zaista fatalnost — jer očita je opasnost da će Istok da proguta predvorje zapadne Evrope. Ko se ne suprotstavi toj pretnji, ponavlja grešku Čemberlenovog *appeasement*-a. Zaboravlja se samo — samo! — da je do ove opasnosti uopšte i došlo tek po Hitlerovoj akciji, da je Hitler Evropi doneo upravo ono što je po želji *appeaser*-a trebalo sprečiti njegovim ekspanzionističkim ratom. Više nego pojedinač-

na ljudska sudbina, sudbina političke upletenosti spada u domen krivice. Opor prema Istoku ima sopstvenu dinamiku, koja budi ono što je u Nemačkoj prošlost. Ne samo ideološki, ne samo zato što su parole o borbi protiv boljševizma oduvek pomagale da se prikriju oni koji sa slobodom ne smeraju ništa bolje od samog boljševizma. Nego i realno. Još je u Hitlerovo doba primećeno da organizaciona snaga totalitarnih sistema i svojim protivnicima nameće nešto od svoga sopstvenog bića. Dok god postoji ekonomska razlika između Istoka i Zapada, fašizam ima veće izgleda kod masa nego što ih ima istočna propaganda, mada mase, s druge strane, još ne smatraju da su prisiljene na fašistički *ultima ratio*. No, uvek su isti tipovi prijemčivi za oba vida totalitarizma. Uopšte, bilo bi pogrešno da se autoritarni karakteri konstruišu samo kao proizvod određene političko-ekonomske ideologije; socijalno-psihološki gledano nije nikakva slučajnost što su se milioni birača i pre 1933. kolebali između nacionalsocijalističke i komunističke partije. Američka istraživanja su pokazala da ova karakterna struktura nije nužna posledica političko-ekonomskih kriterijuma. Naprotiv, nju definišu svojstva kao što je mišljenje prema dimenzijama moći i nemoći, ukočenost i nesposobnost za regovanje, konvencionalizam, konformizam, nedovoljna samosvest, uopšte, nedovoljna sposobnost za sticanje iskustava. Autoritarni karakteri se jednostavno poistovećuju sa realnom moći kao takvom, nevezano za njen poseban sadržaj, a u suštini raspolažu samo jednim slabim Ja, i zbog toga im je kao nadoknada potrebna identifikacija sa velikim kolektivima, koji im služe kao pokriće. To što se na svakom koraku susreću likovi kao u filmovima o vunderkindima nema veze sa slabošću sveta kao takvog, niti sa navodnim posebnim odlikama nemačkog nacionalnog karaktera, nego sa identitetom onih konformista koji od samog početka imaju vezu sa polugama svih aparatura moći – sa potencijalnim podanicima totalitarizma. Osim toga, iluzija je da je nacionalsocijalistički režim značio samo strah i patnju, iako on to zapravo jeste bio čak i za mnoge sopstvene pripadnike. Mnogima u fašizmu nije bilo nimalo loše. Teror je bio usmeren protiv malog broja ljudi, i protiv relativno tačno definisane grupe. Posle kriza iz ere pre Hitlera preovladao je osećaj da se "neko ipak brine", i to ne samo kao ideologija zajedničkih ekskurzija pod sloganom "Snaga kroz radost" i saksija sa cvećem po fabričkim krugovima. Za razliku od liberalističkog *laissez faire*-a, Hitlerov svet je zaista do izvesnog stepena štitio svoje pristalice od prirodnih katastrofa u društvu kojima su ljudi bili prepušteni. On je nasilno anticipirao sadašnje "upravljanje krizama", varvarski eksperiment državne uprave nad industrijskim društvom. Mnogo prizivana integracija, organizaciono zgušnjavanje društvene mreže koja se širila na sve, štitila je od univerzalnog straha da se kroz mrežu može propasti i konačno potonuti. Mnogi ma se činilo da je hladnoća otuđenosti ukinuta zahvaljujući na već bilo koji način izmanipulisanoj i povećanoj toplini zajedništva; narodno zajedništvo neslobodnih i neravnopravnih bilo je, iako laž, istovremeno i ispunjenje starog građanskog sna, koji je, istina, oduvek pre nalikovao noćnoj mori. Ipak, sistem koji je nudio takve privilegije, krio u sebi i potencijal sopstvene propasti. Privredni procvat Trećeg rajha počivao je u najvećoj meri na naoružavanju i pripremi za rat, a rat je doneo katastrofu. Ali ono oslabljeno pamćenje o kom sam govorio opire se da prihvati ovu argumentaciju. Ono uporno uzdiže fazu nacionalsocijalizma, u kojoj su se ispunile kolektivne fantazije o moći onih ljudi koji su kao po-

jedinci bili nemoćni i koji su jedino kao takva kolektivna moć imali bolje mišljenje o sebi. Nijedna još toliko ubedljiva analiza ne može naknadno poništiti realnost ovog ispunjenja i pokretačku energiju koja je u njega uložena. I sam Hitlerov *va banque* nije bio tako iracionalan kako se tada činilo osrednjem liberalnom razumu ili kako se on danas čini u istorijskom osvrtu na neuspjeh. Hitlerov proračun da će moći da iskoristi neizmerno ubrzano naoružanje, privremenu prednost koju je imao u odnosu na druge države, ni u kom slučaju nije bio glup ako se imaju na umu njegovi ciljevi. Ko se priseti istorije Trećeg rajha, a posebno rata, tome će se pojedini momenti u kojima je Hitler doživljavao poraze učiniti slučajnim, a nužnim će mu se učiniti samo čitav tok događaja u kome je, na kraju krajeva, veći tehničko-ekonomski potencijal ostatka Zemlje ipak bio nadmoćan, ipak nije dopustio da ga protivnik proguta – što je u izvesnom smislu statistička nužnost, a nikako shvatljiva, planirana logika. Simpatija prema nacionalsocijalizmu, koja i dalje traje, uopšte ne traži previše sofistike da bi uverila i sebe i druge da je sve moglo i drugačije da se završi, da se zapravo samo grešilo, i da je Hitlerov pad samo slučajnost u svetskoj istoriji, koju će svetski duh možda još ispraviti.

Sa subjektivne strane, u psihi ljudi nacionalsocijalizam je do neslučenih razmera povećao kolektivni narcizam, jednostavno rečeno – nacionalnu sujetu. Narcisoidni porivi pojedinaca, kojima surovi svet obećava sve manje zadovoljenje potreba, iako one i dalje postoje u istom intenzitetu, pronalaze surogat zadovoljenja u poistovećivanju sa celinom dok god im civilizacija uskraćuje tako mnogo <1>toga.</1> Ovaj kolektivni narcizam veoma je žestoko oštećen slomom Hitlerovog režima. Do njegovog oštećenja došlo je na samom činjeničnom nivou, ali njega pojedinci nisu ni postali svesni, pa se nisu mogli ni izboriti sa njim. To je socijalno-psihološki tačan smisao fraze o "neprevladanoj prošlosti". Izostala je i ona panika koja prema Frojdovoj teoriji iz *Psihologije masa i Ja-analize* nastaje tamo gde se razbijaju kolektivne identifikacije. Ako se ne zanemari uputstvo velikog psihologa, može se izvesti samo jedan zaključak: da ta identifikacija i kolektivni narcizam, koji tinjaju potajno i nesvesno, ali moćno, uopšte nisu uništeni, nego i dalje postoje. Poraz je u duši podjednako neratifikovan koliko i posle 1918. godine. Čak i suočen sa izvesnom katastrofom, kolektiv koji je Hitler integrisao još uvek se držao na okupu i hvatao se za varljive nade kao što je tajno oružje – samo što su njega zapravo posedovali drugi. Socijalno-psihološki na to se može nadovezati očekivanje da oštećeni kolektivni narcizam čeka na obeštećenje, i poseže za svim što najpre samo u svesti usklađuje prošlost sa narcisoidnim željama, a zatim, gde god je to moguće, modifikuje i realnost, tako da izgleda kao da do onog oštećenja nije ni došlo. Tome je u izvesnoj meri doprineo i ekonomski polet i svest o sopstvenoj marljivosti. Ali, ja sumnjam u to da takozvano privredno čudo, u kom, doduše, svi učestvuju, ali o kom svi govore s pomalo pakosti, socijalno-psihološki zaista seže onako duboko kako bi se to moglo pomisliti u vreme relativne stabilnosti. Upravo zbog toga što glad i dalje postoji na čitavim kontinentima, iako je tehnički mogla da se ukine, niko zapravo ne može da se raduje blagostanju. Kao što se pojedinci s neodobravanjem smeju kada, recimo, u filmovima neko ko uživa u hrani stavlja salvet za kragnu, tako ni čovečanstvo ne odobrava sopstvenu udobnost, jer jasno opaža da se ona još uvek plaća nečijim siromaštvom; resantiman se odnosi na svaku sreću, pa i na sopstvenu. Sitost je *a priori* postala pogrdna reč, a pri tom je kod sitosti loše jedino to što ima i onih koji nemaju da jedu; navodni idealizam, koji upravo u današnjoj Nemačkoj tako licemerno napada navodni materijalizam, za ono što smatra svojom dubinom može da zahvali samo potisnutim instinktima. Mržnja prema lagodnosti u Nemačkoj je rezultirala nelagodnom prema blagostanju, i ona u prošlosti vidi samo tragediju. No, ovo neraspoloženje ne potiče samo iz sumornih izvora, nego iz jednog mnogo racionalnijeg. Blagostanje je posledica privrednog buma, a niko ne veruje u njegovo neograničeno trajanje. Ako se tešimo time da se događaji poput crnog petka 1929. i ekonomske krize koja mu je usledila ne mogu ponoviti, mi zapravo gajimo prećutno poverenje u veliku moć države koja obećava zaštitu čak i onda kada ekonomska i politička sloboda ne funkcionišu. Čak i u prosperitetu i za

---

<1>Upor. Theodor W. Adorno, "Meinung Wahn Gesellschaft", u: *Gesammelte Schriften*, Bd. 10.2: *Kulturkritik und Gesellschaft II*, Frankfurt/Main 1977, str. 588f.</1>

vreme privremenog nedostatka radne snage, verovatno se mnogi ljudi potajno osećaju kao potencijalni nezaposleni, kao primaoci socijalne pomoći, i time kao objekti, a ne kao subjekti društva: to je legitiman i razuman razlog njihove nelagodnosti. Jasno je da se taj osećaj u datom trenutku može nagomilati i zloupotrebiti za ponovnu propast.

Fašistički ideal danas svakako se slaže sa nacionalizmom takozvanih nerazvijenih zemalja, koje se više i ne nazivaju tako, nego zemlje u razvoju. Dogovor sa onima koji su se osećali uskraćenima u imperijalističkoj konkurenciji i koji su i sami hteli svoj deo kolača, izražavan je još tokom rata u sloganima o zapadnim plutokratijama i proleterskim nacijama. Da li se i u kojoj meri ova tendencija već ulila u anticivilizacijske i antizapadne tendencije nemačke tradicije, da li se i u Nemačkoj naznačava konvergentnost fašističkog i komunističkog nacionalizma, teško je zaključiti. Nacionalizam je danas prevaziđen i aktuelan istovremeno. On je prevaziđen ako se ima u vidu neminovna povezanost nacija u velike blokove pod vođstvom najmoćnijih; nju diktira već i razvoj tehnike naoružanja, zbog koje je pojedinačna suverena nacija, posebno u naprednoj kontinentalnoj Evropi, izgubila svoju istorijsku supstancijalnost. Ideja nacije, u kojoj se nekada spajalo ekonomsko jedinstvo interesa slobodnih i samostalnih građana protiv teritorijalnih ograničenja feudalizma, postala je i sama ograničenje u poređenju sa očiglednim potencijalom čitavog društva. Međutim, nacionalizam je aktuelan utoliko što jedino nasleđena i psihološki značajna ideja nacije, koja je još uvek izraz interesne zajednice u međunarodnoj ekonomiji, ima dovoljno snage da upregne stotine miliona ljudi za svrhe koje oni ne mogu da smatraju neposredno svojim. Nacionalizam ne veruje više samom sebi, ali je ipak politički potreban kao najdelotvornije sredstvo kojim ljudi mogu da se prisile na to da insistiraju na zastarelim odnosima. Zbog toga je on danas, kao nešto što nije dobro ni samo sebi, nešto namerno zaslepljeno, poprimio potpuno izobličene crte. Njemu, koji predstavlja nasleđe varvarskih primitivnih plemenskih zakona, te crte, doduše, nikada nisu nedostajale, ali su bile ukroćene dok god je liberalizam i realno potvrđivao pravo pojedinca kao uslov za dobrobit kolektiva. Tek kad je počeo da propada, nacionalizam je postao potpuno sadističan i destruktivan. Takav je bio bes Hitlerovog sveta protiv svega što je drugačije: nacionalizam kao paranoidan sistem sumanutih ideja. Privlačnost ovih karakteristika ni danas nije manja: paranoija, manija gonjenja koja progoni druge i projektuje na njih ono što sama želi, ume da bude zarazna. Kolektivnim zabludama poput antisemitizma potvrđuje se patologija pojedinca, koji više nije psihički dorastao svetlu, i koji je vraćen u unutrašnje carstvo puno priviđenja. Te zablude, prema tezi psihoanalitičara Ernsta Zimela, nekom ko je napola lud mogu čak da daju slobodu da postane potpuno lud. Ma kako da je danas, u razumljivom strahu od ponovne katastrofe, paranoičnost nacionalizma očigledna, ona ipak pospešuje njegovo širenje. Zabluda je surogat za san da čovečanstvo može ljudski da uredi svet – a svet uporno uskraćuje čovečanstvu taj san. No, bolesni nacionalizam donosi sve što se desilo od 1933. do 1945. godine.

To što fašizam oživljava, to što mnogo spominjani rad na prošlosti do danas nije uspeo i što se izrodio u svoju karikaturu, u prazni i hladni zaborav, posledica je okolnosti da objektivne društvene pretpostavke na kojima fašizam počiva i dalje postoje. On se ne može izvesti isključivo iz subjektivnih dispozicija. Ekonomski poredak i, prema njegovom uzoru, ekonomska organizacija, i dalje dovodi većinu u zavisnost od prilika koje ona ne može da izmeni – i u nezre-

lost. Ako želi da živi, većini ne preostaje ništa drugo nego da se prilagodi datim uslovima, da im se pokori; ona mora izbrisati upravo onu autonomnu subjektivnost na koju ape- luje ideja demokratije, a održati se može samo ako se odrek- ne svog ja. Da bi prozrela okolnosti koje su dovele do za- slepljenosti, potreban joj je upravo onaj bolni napor spozna- je koji joj uskraćuje ustrojstvo života, a ne na posletku in- dustrija kulture koja sebe potencira do totaliteta. Nužnost takvog prilagođavanja, identifikacija sa postojećim, datim, i sa moći kao takvom stvara totalitarni potencijal. Njega po- jačavaju nezadovoljstvo i bes koje produkuje i reproduku- je sâm imperativ prilagođavanja. Pošto realnost ne pruža onu autonomiju, niti onu moguću sreću koju zapravo obe- čava pojam demokratije, većina je indiferentna prema demo- kratiji, ako je potajno i ne mrzi. Politički oblik organizovanja doživljava se kao neprimeren ekonomskoj i društvenoj real- nosti; pošto čovek i sam mora da se prilagođava, on želi da se i oblici kolektivnog života prilagode, utoliko više što se od takvog prilagođavanja očekuje i modernizacija drža- ve kao ogromnog preduzeća u nimalo mirnoj sveopštoj kon- kurenciji. Oni koji se nalaze u trajnoj realnoj nemoći ne pod- nose nešto što je bolje čak ni kao privid; radije žele da se oslobode obaveza autonomije, pošto slute da ne mogu da ži- ve po uzoru na nju, i bacaju se u *melting pot* kolektivnog Ja.

Preterao sam u tmurnosti, sledeći maksimu da je danas pre- terivanje jedini medijum istine. Nemojte moje fragmentar- ne i rapsodične opaske shvatiti kao proizvoljne – to bi išlo na ruku nesreći. Moja namera je bila da prikažem tenden- cijiju koju prekriva glatka fasada svakodnevice, i to pre ne- go što ta tendencija poruši institucionalne barijere koje su joj u međuvremenu postavljene. Opasnost je objektivna, i nije primarno smeštena u ljudima. Kako je već rečeno, mno- go govori u prilog tome da demokratija, sa svim što je sa njom povezano, sada prožima ljude mnogo dublje nego u do- ba Vajmarske republike. Time što nisam istakao ono što je očito, zanemario sam ono o čemu se ipak mora razmisliti: da se pod okriljem nemačke demokratije posle 1945. do danas materijalni život društva reprodukovao bogatije nego ikad, a to onda jeste socijalno-psihološki relevantno. Tvrdnja da nemačka demokratija, a time i stvarni rad na prošlosti, i ne- ma tako loše izgleda, kada bi samo bilo dovoljno vremena,

i još ponečeg, svakako nije preterano optimistična. Samo što u tom "dovoljno vremena" ima i nečeg naivnog, i isto- vreme nedovoljno kontemplativnog. Niti smo mi puki po- smatračii svetske istorije koji tumaraju njenim prostranstvi- ma manje ili više neometano, niti se može reći da sama svet- ska istorija, čiji ritam sve više liči na ritam katastrofe, dopu- šta svojim subjektima ono vreme u kom bi sve moglo da se popravi samo od sebe. To neposredno upućuje na demo- kratsku pedagogiju. Objašnjenje događaja mora pre svega da se suprotstavi zaboravu, koji se odveć lako sparuje sa pravdanjem zaboravljenog – na primer, kada roditelji koji slušaju bolna pitanja svoje dece o Hitleru, da bi sami sebe oprali, govore o dobrim stranama i o tome da uopšte i nije bi- lo tako loše. U Nemačkoj je moda da se gunda na političku na- stavu, i sigurno je da bi ona mogla biti bolja, ali sociologija obrazovanja već sad raspolaže podacima koji pokazuju da politička nastava, tamo gde se ona shvata ozbiljno, a ne kao teška obaveza, donosi više dobrog nego što se misli. Međutim, ako se objektivni potencijal za oživljavanje nacionalsocija- lizma shvati onako ozbiljno kako ja mislim da ga treba shva- titi, onda to određuje i granice padagogije i razjašnjavanja. Bila ona sociološka ili psihološka, praktično ona većinom dopire samo do onih koji su ionako za nju otvoreni, i koji zbog toga nisu ni podložni fašizmu. S druge strane, ni u kom slučaju nije suviše da se upravo ova grupa koja je u su- kobu sa ne-javnim mnjenjem ojača putem razjašnjavanja. Naprotiv, može se desiti da iz nje nastane nešto poput ka- drova čije bi delovanje u različitim oblastima ipak moglo da dostigne celinu, a šanse za to su tim povoljnije što su ovi ljudi i sami toga svesniji. Naravno, objašnjavanje se neće zaustaviti samo na ovoj grupi. Ne bih se bavio teškim i odgovornim pitanjem koliko je uputno da pokušaji pro- svećivanja javnosti zadru u prošlost i koliko možda upravo insistiranje na njoj izaziva prkosni otpor i efekat upravo suprotan od onoga koji se želi postići. Meni se čini da ono svesno nikada ne može da donese toliko kobnog kao ono nesvesno, polusvesno i podsvesno. Sve zavisi od toga na koji način se prošlost aktualizuje: da li se ostaje pri pukom prebacivanju ili se užasu pokušava odupreti snagom da se čak i ono što je neshvatljivo ipak shvati. No, za to je po- trebno vaspitavati vaspitače, a to je do krajnjih granica

otežano činjenicom da ono što se u Americi naziva *behavioral sciences* u Nemačkoj trenutno ili uopšte ne postoji ili je tek oskudno zastupljeno. Hitno treba tražiti da se na univerzitetima pojača onaj tip sociologije koji bi se podudario sa istorijskim istraživanjem našeg sopstvenog perioda. Pedagogija bi, umesto što sa pronicljivošću iz druge ruke trabunja o čovekovom bivstvovanju, morala da preuzme zadatak čija se nedovoljna obrada tako žustro prebacuje projektu prevaspitavanja. Kriminologija u Nemačkoj još nije dostigla moderni nivo. No, treba misliti pre svega i na psihoanalizu koja se i dalje potiskuje: ili je uopšte nema, ili je zamenjena pravcima koji, hvaleći se da su prevazišli mnogo napadani devetnaesti vek, zapravo zaostaju za Frojdovom teorijom, a možda je čak pretvaraju u njenu suprotnost. Tačno i precizno poznavanje psihoanalize aktuelnije je nego ikad. Mržnja prema njoj isto je što i antisemitizam, ne samo zbog toga što je Frojd bio Jevrejin, nego upravo zbog toga što se psihoanaliza sastoji od one kritičke samosvesti koja antisemite dovodi do belog usijanja. Koliko god je, već i zbog samog faktora vremena, nemoguće sprovesti masovnu analizu, toliko bi, kada bi stroga psihoanaliza našla svoje institucijsko mesto, koristan bio njen uticaj na duhovnu klimu u Nemačkoj, čak i kad bi se on sastojao samo u tome da polako počne da se podrazumeva da ne treba udarati na druge, nego da treba razmišljati o sebi samom i o sopstvenom odnosu prema onima protiv kojih zatucana svest najčešće besni. No, u svakom slučaju, pokušaji subjektivnog suprotstavljanja objektivnom potencijalu usuda ne bi smeli da se zadovolje ispravkama koje ne bi pokrenule tromost onoga protiv čega se treba boriti. Ukazivanje na velike zasluge Jevreja u prošlosti, ma kako one bile istinite, ne koristi mnogo – to je više propaganda. A propaganda, racionalna manipulacija iracionalnim, jeste privilegija totalitaraca. Ko se njima opire, ne treba da ih oponaša na način koji će njega samog neminovno dovesti u nepovoljan položaj. Pohvale Jevrejima, koje njih izdvajaju kao posebnu grupu, samo pomažu antisemitizmu. Antisemitizam se teško može poreći samo zato što je on bio potreban psihičkoj ekonomiji mnogobrojnih ljudi, i verovatno je i danas još potreban, mada u manjoj meri. Ono što se postiže propagandom, uvek ostaje nejasno. Čuo sam priču o jednoj ženi koja je prisustvovala izvođenju

dramatizovanog dnevnika Ane Frank, i posle toga je potresena rekla: pa makar su *ovu* devojčicu mogli da ostave u životu. Čak je i ovo sigurno dobro kao prvi korak ka uvidanju. Ali taj pojedinačni slučaj, koji u cilju prosvetljenja zamenjuje stravičnu celinu, istovremeno zbog svoje pojedinačnosti postaje alibi celine, koju je ova žena zaboravila upravo zbog pojedinačnog slučaja. Neugodno kod takvih zapažanja ostaje to što čovek čak ni zbog njih ne može da odvrća od izvođenja *Dnevnika Ane Frank* i sličnih komada, jer njihovo dejstvo, ma koliko problematično, i ma kako se činilo da je ono zločin prema dostojanstvu mrtvih, ipak povećava potencijal boljitka. Ja takođe ne verujem da će se na zajedničkim susretima mladih Nemaca i mladih Izraelaca i sličnim prijateljskim priredbama postići mnogo, ma kako poželjni takvi kontakti bili. U takvim prilikama isuviše se polazi od pretpostavke da antisemitizam ima bitne veze sa Jevrejima, pa da se može suzbiti pomoću konkretnih iskustava sa Jevrejima, dok je pravi antisemita definisan time da uopšte nije sposoban da stiče iskustvo, da mu se ne može pričati. Ako je antisemitizam prevashodno objektivno-društveno motivisan, pa se tek onda javlja kod antisemita, onda zaista važi onaj nacionalsocijalistički vic "da nema Jevreja, trebalo bi ih izmisliti". Ukoliko antisemitizam treba suzbijati u subjektima, ne treba puno očekivati od ukazivanja na činjenice koje oni često ne prihvataju ili ih neutralizuju kao izuzetke. Argumentaciju pre svega treba usmeriti na subjekte kojima se govori, treba im pojasniti mehanizme koji u njima samima stvaraju rasne predrasude. Rad na prošlosti kao razjašnjavanje jeste takvo jedno okretanje subjektu, jačanje njegove samouverenosti, a time i jačanje njegove ličnosti. Ono bi trebalo da se poveže sa poznavanjem nekoliko neuništivih propagandnih trikova koji su podešeni upravo prema onim psihološkim dispozicijama od čijeg postojanja u ljudima mi moramo poći. Pošto su ovi trikovi stalni i ograničenog broja, neće biti teško da se oni iskristališu, objave i iskoriste kao neka vrsta vakcine. Problem praktičnog ostvarivanja takvog subjektivnog objašnjenja može se rešiti samo zajedničkim naporima pedagoga i psihologa, koji zadatak postavljen njihovim disciplinama danas ne zaobiazaju samo pod izgovorom naučne objektivnosti. No, s obzirom na objektivnu silu iza potencijala koji i dalje postoji, subjektivno razjašnjenje neće bi-

ti dovoljno, čak i ako mu se pristupi sa potpuno drugačijom energijom i sa sasvim drugačijom dubinom nego do sada. Ako se nešto želi objektivno suprotstaviti objektivnoj opasnosti, nije dovoljna samo ideja, pa čak ni ideja slobode i humanosti, koja, kako smo u međuvremenu shvatili, u svom apstraktnom obliku ljudima ne znači bogzna šta. Ako se fašistički potencijal veže za interese te sile, ma kako ograničeni oni bili, onda jedino delotvorno protivsredstvo ostaje istinito, pa samim tim i uverljivo ukazivanje na njene interese, i to one neposredne. Mogao bi da nam se prebaci nastrani psihologizam kada bismo, ne osvrćući se na rat i na patnje koje je rat doneo nemačkom stanovništvu, zanemarili činjenicu da on, istina, nije bio dovoljan da neutrališe onaj potencijal, ali da u poređenju s njim ipak ima svoj značaj. Ako ljude podsetimo na ono najjednostavnije, na to da će otvoreno ili prikriveno obnavljanje fašizma na kraju verovatno dovesti do rata, patnji i nestašice pod sistemom prisile, a konačno i do ruske prevlasti u Evropi, ukratko, da će dovesti do političke katastrofe, na njih će to ostaviti dublji utisak nego pozivanje na ideale ili na patnju drugih, koju čovek, kako je

to već Larošfuko rekao, uvek relativno lako podnosi. Prema ovoj perspektivi, sadašnja neprijatnost samo je luksuz i hir. Uprkos svem potiskivanju, Staljingrad i noći pod bombama nisu toliko zaboravljeni da veza između ponovnog oživljavanja jedne politike koja je dotle dovela i izgleda za Treći punski rat ne bi mogao da se pojasni svima. Čak i ako to uspe, opasnost i dalje postoji. Rad na prošlosti bio bi uspešan tek kada bi se otklonili uzroci prošlog. Samo zbog toga što uzroci i dalje postoje, uticaj prošlog traje i danas.

Ovaj tekst je izlaganje pred nemačkim koordinacionim savetom Društva za hrišćansko-jevrejsku saradnju u Visbadenu 1959.

naslov originala: "Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit", preuzeto iz: Theodor W. Adorno, "*Ob nach Auschwitz noch sich leben lasse*". *Ein philosophisches Lesebuch*, hrsg. von Rolf Tiedemann, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1996, str. 31-47.